

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:1. 2007

Association i bondesamhället

En mikrohistorisk studie av missionsintresset i Tygelsjö, cirka 1835–1855.¹

Av Erik Sidenvall

Den 27 februari 1835 stadfästes Svenska Missionssällskapets stadgar av Kungl. Maj:t.² Enligt Bengt Sundkler, vars avhandling från 1937 fortfarande är det auktoritativa verket om den så kallade missionsväckelsen i Sverige, innebär detta en avgörande förändring: "Missionen, dittills en obetydlig sektspecialitet, omhuldad i trånga herrnhutiska kretsar i landet, blev härigenom en officiellt erkänd sak."³ Bland dem som instiftat sällskapet Trettondedag jul samma år, eller som på olika sätt verkat för dess bildande, finner vi såväl representanter för ämbetsmannaaristokratin – främst greve Mathias Rosenblad – och rikets biskopar som för Stockholms borgerskap. Flera av dessa kom också att tjänstgöra i sällskapets första direktion. I den anmälan som publicerades i vad som nu kom att bli sällskapets officiella organ, *Svensk Missions-Tidning*, uppmanades "wänner af Christendomen och menskligheten" att delta "i det stora och ädla förbundet för Hedningarnes omvändelse och utspridandet af Christendomens wälgerningar".⁴ Sällskapet hade till en början enbart till syfte att samla in medel som sedan skulle distribueras till något av de internationella missionsällskap som sände ut egna missionärer. Förutom att lämna ett bidrag, större eller mindre, till det gemensamma sammanskottet, kunde den intresserade även inträda i sällskapet som ledamot. Ledamot-

1. Arkivforskningen som ligger till grund för denna artikel har gjorts möjlig genom ett generöst bidrag från Ebbe Kocks stiftelse. Studien ingår som en förundersökning till mitt bidrag till projektet "Kristen manlighet – en modernitetens paradox?" vilket stöds av Riksbankens jubileumsfond. Ett stort tack till Anders Jarlert och Cecilia Wejryd som kommenterat mitt utkast.

2. *Svensk Missions-Tidning*, april 1835, Bihang.

3. Bengt Sundkler, *Svenska missionsällskapet 1835–1876*, Uppsala 1937, s. 52.

4. *Svensk Missions-Tidning*, april 1835, Bihang.

Teol. dr Erik Sidenvall, f. 1970, är forskare i kyrkohistoria vid Centrum för teologi och religionsvetenskap vid Lunds universitet. Hans senaste arbeten inkluderar *After anti-Catholicism? John Henry Newman and Protestant Britain, c. 1845–1890* (2005) samt artikeln "Local Churches and European Integration" i *Kirchliche Zeitgeschichte* (2006).

Adress: Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet, Allhelgona kyrkogata 8, 223 62 Lund

E-post: Erik.Sidenvall@teol.lu.se

skapet stod öppet för ”hwar och en af båda könen, som årligen till Sällskapet betalar Fem Riksdaler Banco”. Bland de första betalande ledamöterna finner vi framför allt företrädare för sydsvenskt prästerskap och borgerlighet.⁵

Så långt är de organisatoriska likheterna mellan Missions-sällskapet och liknande sedligt-religiösa associationer i samtiden uppenbara. Detta var en nybildad gemenskap som samlades kring ett gemensamt intresse under ett aristokratiskt, eller i vart fall förmöget, ledarskap. Möjligheten att inträda som ledamot i sällskapet stod öppen för alla, men av olika skäl – inte minst ekonomiska – var det i praktiken förbehållit en liten elit i samhället.⁶ Trots det dominerande mönstret möter man redan i en av de första sammanställningarna av ledamöter i *Svensk Missions-Tidning* något som i det närmaste framstår som en anomali. Av sällskapets redovisning för inkomna medel under år 1836 framgår att inte mindre än 13 personer i Tygelsjö församling och dess annexförsamling Västra Klagstorp i sydligaste Skåne erlagt de fem riksdaler som krävdes för att få inträda som ledamot i sällskapet. I ingen annan landsbygdsförsamling har jag kunnat finna en likartad koncentration av ledamöter. Landsbygdsbefolkningen verkar i allmänhet inte ha delat borgerskapets och prästerskapets enkla relation till associationsväsendet. I vart fall ur borgerskapets perspektiv förefaller det agrara Sverige snarast att ha varit det objekt vilket skulle omskapas av det handlande subjektet, associationen.⁷ Huruvida landsbygdsbefolkningen delade denna uppfattning är förstås mer tveksamt. Likväl, Tygelsjö pastorat utgjorde i detta avseende en avvikelse som har kommit att intressera mig – ett extremfall som kan ge oss en intressant genomlysning av samtiden. Centrum för undersökningen utgörs av Tygelsjö församling under åren cirka 1835 till 1855. Materialmässigt bygger artikeln i hög grad på de sammanställningar av inbetalade ledamotsavgifter som finns tryckta i såväl *Svensk Missions-Tidning* som *Lunds Missions Tidning*. Denna källa har kompletterats med varierande arkivmaterial såsom husförhörslängder, flyttningslängder, bouppteckningar, visitationsprotokoll, sockenstämmo-protokoll samt de uppteckningar över äldre tiders kyrkliga liv som återfinns i Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv (LUKA).

5. *Svensk Missions-Tidning*, september 1835, s. 72.

6. Jfr analysen av ledamöterna i Evangeliska sällskapet och andra liknande tidiga frivilligföreningar hos Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomtum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c.a 1800–1870*, Uppsala 1985, s. 123–137.

7. För avvikande mönster i Hälsingland, se Jansson 1985, s. 159–164.

Teoretiska ramar

Torkel Janssons nu 20 år gamla arbete om det svenska associationsväsendet utgör fortfarande den givna teoretiska referenspunkten för den som vill närma sig dessa sammanslutningsformer. Jansson undersöker hur associationen kom att fylla det tomrum som uppkom i övergångsskedet mellan det tidigmoderna ståndssamhället och det sena 1800-talets mer demokratiska samhälle. Associationstanken innebar ett försök att skapa en ny typ av gemensam, men samtidigt mer individualiserad, samhällelig plattform.⁸ Bakom delar av Janssons resonemang finner vi den tyske sociologen Jürgen Habermas' idealtypiska begrepp "borgerlig offentlighet".⁹ Enligt Habermas skapas i upplysningstidens kontinentala stadskultur en ny typ av offentlighet som byggde på frivilligt deltagande och informerad diskussion. Tidningsläsandet och de kritiska samtalen skapade en ny arena som kom att fungera som en instans mellan statsmakt och den privata sfären. I Habermas efterföljd har forskningen på det stora hela velat förlägga denna typ av progressiv offentlighet till borgerliga miljöer.¹⁰ För mitt syfte är det dock viktigt att fråga sig vilken relationen var mellan en borgerlig offentlighet och landsbygdens lokala offentlighet. Det är lätt att här förutsätta att det förelåg ett stort mått av kulturell konflikt. Likväl har såväl Peter Aronsson som Alberto Tiscornia visat på den samstämmighet som fanns mellan den borgerliga offentligheten och böndernas politiska agerande.¹¹ Genom att kombinera Habermas' tankar med resonemang hämtade från Peter Blickle, myntar Aronsson begreppet "borgerlig kommunalism" för att ringa in bondebefolkningens politiska kultur.¹² I stället för konflikt mellan olika ideal verkar det här ha funnits ett stort mått av ömsesidig anpassning. Aronssons tolkning är grundläggande för min förståelse av mötet mellan det borgerliga och det agrara.

Ett område där det till synes verkar ha funnits ett stort mått av överensstämmelse mellan dessa två världar var i könskodningen av offentligheten: i såväl borgerliga som agrara miljöer var offentligheten en i princip manlig

8. Jansson 1985.

9. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied & Berlin 1971 [1962], s. 42–46.

10. I sitt kortfattade resonemang om "plebejiska offentligheter" lämnar Habermas den agrara offentligheten obeaktad, se Habermas 1971, s. 8.

11. Peter Aronsson, *Bönder gör politik: det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar, 1680–1850*, Lund 1992. Se även Alberto Tiscornia, *Statens, godsens eller böndernas socknar? Den sockenkommunala självstyrelsens utveckling i Västerfärnebo, Stora Malm och Jäder 1800–1880*, Uppsala 1992, s. 87–129.

12. Aronsson 1992, s. 342.

arena.¹³ Likväl kom den typ av offentlighet som skapades av associationsväsendet, trots den manliga dominansen i direktionerna för de flesta sällskapen, att bli en arena som möjliggjorde ett visst mått av kvinnlig emancipation.¹⁴ Ett flertal forskare har kunnat visa på hur borgerliga kvinnor använt just missionsintresset i ett emancipatoriskt syfte och hur missionsmiljön i allmänhet i borgerliga kretsar var kvinnligt dominerad.¹⁵ Den tidigare forskningen har pekat på att det framför allt var de gifta kvinnorna inom borgerligheten som engagerade sig i de filantropiska associationerna. Genom att utöka den vårdande rollen i hemmet till att omfatta även "vanlottade likar" – till denna kategori hörde även de oomvända "hedningarna" långt från hemlandet – vann de nya samhällsuppgifter.¹⁶ Frågan är om ett likartat mönster kan skönjas på den agrara scenen i Tygelsjö, eller om ledamotskapet i missions-sällskapen här var ett manligt privilegium. Vad berodde i så fall detta på?

Det är värt att notera att det fanns en tydlig diskrepans mellan det borgerliga och det agrara Sveriges intressen vid tiden för associationstankens genombrott. Medan borgerskapet diskuterade den sociala frågan var jordbrukarklassen upptagen med att definiera sig själv gentemot det växande landsbygdsproletariatet. Det är en inte helt orimlig tanke att även missionsrörelsen kom att bli en del av detta sociala spel. Finns det något i materialet som styrker antagandet att bönderna i Tygelsjö använt ledamotskapet i missions-sällskapen för att stärka sitt självmedvetande?¹⁷

13. Se Gunnel Furuland, "En association i offentlighet och privatsfär: fruntimmersföreningens bildande i Uppsala 1844–45", *Scandia* 53, 1987, s. 99–128; Ingrid Åberg, "Revivalism, philanthropy and emancipation: women's liberation and organization in the early nineteenth century", *Scandinavian journal of history* 13, 1988, s. 399–420.

14. Se exempelvis Marja Taussi-Sjöberg & Tinne Vammen (red.), *På tröskeln till välfärden: välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800–1930*, Stockholm 1995; Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller: kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Lund 1996, s. 273–288. För det problematiska i användningen av offentlighetsbegreppet, se Inger Hammar, *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999, s. 38f.

15. För diskussionen om missionsrörelsens femininism, se Karin Sarja, "Ännu en syster till Afrika": *trettiösex kvinnliga missionärer i Natal och Zululand 1876–1902*, Uppsala 2002, s. 37–40. Allmänt om religionens förkvinning, se F. K. Prochaska, *Women and philanthropy in nineteenth-century England*, Oxford 1980; I. Götz von Olenhusen, "Die Feminisierung der Religion und Kirche im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsstand und Forschungsperspektiven", i I. Götz von Olenhusen (red.), *Frauen unter dem Patriarchat der Kirchen. Katholikinnen und Protestantinnen im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart 1995.

16. Cit. i Ulvros 1996, s. 274f. Se också Hammar 1999, s. 38f.

17. Trots att missionsrörelsen inte direkt skall jämföras med en väckelse kan det vara värt att påminna om hypotesen att de äldre väckelserna kunde medverka i skapandet av en hemmansägarpersonlighet. Se Peter Aronsson, *Ropande pigor och läsande bönder: bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av äkianismen och roparrörelsen – två väckelserörelser före 1850*, Växjö 1990, s. 21.

En tendens som i någon mån motverkade det allt mer uppdelade agrara livet var den förnyade betydelse som hushållet fick i de äldre väckelserna.¹⁸ Det är emellertid inte närmare utrett vilken betydelse hushållstanken kan ha haft när associationsväsendet vann insteg på landsbygden. Det är också värt att notera att hushållstanken redan under 1800-talets första hälft var utsatt för konkurrens från alternativa ordningar,¹⁹ genom vilka familjen betraktades som lokalsamhällets primära enhet. Återigen ser vi hur gränserna mellan böndernas och borgerskapets värld kunde bli flytande, men, som ett flertal forskare har påpekat, det är ett misstag att uppfatta detta förborgerligande som enbart imitation. I stället har man argumenterat för att även detta kulturella skifte skall ses som ett uttryck för den förmögna bondeklassens strävan att definiera sig gentemot landsbygdsproletariatet.²⁰ Betoningen av familjen blev ett sätt att distansera sig från den agrara underklassen. Vi vet inte vilket av dessa båda mönster som var dominerande i Tygelsjö, men likväl är det värt att ställa sig frågan om hushållsideologin var av betydelse för den lokala rekrytering av ledamöter.

Det tillgängliga materialet innebär i sig ett problem. Ytterst sällan kommer landsbygdsbefolkningen själv till tals; vi möter dem i allmänhet endast som namn och markeringar i kolumner. En persons medvetna skäl att gå in i ett missionsällskap och vad detta ledamotskap betydde för honom eller henne kan vi inte på ett tillfredsställande sätt lämna besked om. Undersökningens fokus ligger i och för sig på ett annat plan, men det har ofta varit nödvändigt att göra en djupläsning av det tillgängliga materialet. Framför allt har jag kommit att bli tvungen att lägga stor vikt vid att fastställa de inbördes relationerna mellan de olika församlingsmedlemmarna. Att fråga *vem?* har varit långt viktigare än att fråga *varför?* Betoningen har således primärt legat på att spåra tydliga mönster i materialet. Genom att kontextualisera utifrån vad vi vet om agrarsamhället i stort vid denna tid, men också utifrån en mer specifik lokalhistorisk kunskap, har dessa uppgifter sedan kunnat bearbetas och fördjupas.

Ett särskilt och många gånger avgörande problem i undersökningen har varit att identifiera enskilda individer. Eftersom agrarbefolkningen vid tiden

18. För hushållsväckelsen, se Hanne Sanders, *Bondevækkelse og sekularisering: en protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, Stockholm 1995, s. 238–241.

19. Senast i Andreas Marklund, *I hans hus: svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004, s. 69–81.

20. Se exempelvis Börje Harnesk, *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talets Sverige*, Umeå 1990, s. 115–117.

för undersökningen i allmänhet använde sig av patronymikon var det givetvis vanligt även i denna lilla socken att människor hade samma namn. Ibland har ett mantalsnummer tagits med i sällskapens redovisning för att man skall kunna skilja på personer, i andra fall har framför allt flyttningslängden kunnat tas till hjälp. I vissa fall har en säker identifikation inte kunnat göras – detta har i så fall angivits i noterna.

Prosten Kallenberg och människorna i Tygelsjö

För att över huvud taget kunna närma oss frågan om det stora engagemang människorna i Tygelsjö församling kom att ägna Svenska Missionssällskapet måste vi stifta närmare bekantskap med den man som under 30 år kom att vara församlingens kyrkoherde – Jacob Berndt Kallenberg, kyrkoherde och prost i Tygelsjö och Västra Klagstorp 1819–1849. Denne märklige och myndige prästman har lämnat mycket lite arkivmaterial till eftervärlden. För att teckna konturerna av hans inverkan på människorna i Tygelsjö församling är vi i huvudsak hänvisade till två äldre korta, publicerade biografier. Den första, skriven av svärsonen Efraim Bager, är också den bästa. Kallenberg och församlingarna framträder här i tydliga drag, idealiserat men inte okritiskt.²¹ Alex Malmbergs biografi från 1935 bygger visserligen på ett omfattande arkivmaterial, som också återges i viss utsträckning, men lider av den okritiska beundran som författaren många gånger gör sig till tolk för. Kallenberg blir för författaren till ”en väckare och fostrare av väldiga mått, den främst i Lunds stift vid sidan av Henric Schartau”.²²

Jacob Berndt Kallenberg föddes den 29 december 1780 i klockaregården i Östra Ljungby. Det är inte utan betydelse för hans kommande verksamhet att församlingen, belägen söder om Hallandsåsen, var präglad av herrnhutisk fromhet.²³ Redan tidigt måste Jacob Berndt, som det nionde barnet i klockaregården, ha utmärkt sig; som femtonåring skickades han till skolan i Landskrona för att påbörja sin utbildning. I Landskrona återkommer den herrnhutiska kopplingen genom skolans rektor Lukas Gadd, en av rörelsens varmaste förespråkare. Kallenberg tillbringade sex år i Landskrona och skrevs därefter in vid akademien i Lund i februari 1801. Klockaresonen från Östra Ljungby

21. Efraim Bager, *Jacob Berndt Kallenberg: prost och kyrkoherde i Tygelsjö och Klagstorp's församlingar af Lunds stift*, Kristianstad 1871.

22. Axel Malmberg, *Jacob Berndt Kallenberg*, Lund 1935, s. 7. Se också Gunnar Carlberg, *Lunds stifts herdaminne*, 2: från reformationen till nyaste tid, Lund 1948, s. 416–422.

23. Hilding Pleijel, *Herrnhutismen i Sydsverige*, Lund 1925, s. 168–192.

tillbringade, med vissa kortare avbrott, dryga sju år vid universitetet. I juni 1806 prästvigdes han och efter vidare studier promoverades han under våren 1808 slutligen till magister. Efter en kortare tid som ämbetsbiträde i Riseberga utnämndes Kallenberg till extraordinarie bataljonspredikant vid "Konungens eget värvade regemente" i Landskrona. Tjänsten blev senare ordinarie. Regementets chef Elof Rosenblad, bror till den redan nämnde greven, räknades även han som en herrnhutare. Kallenberg verkar också ha kommit på god fot med familjen; först när han tillträdde tjänsten som kyrkoherde i Tygelsjö pastorat i maj 1817 lämnade han det Rosenbladska hushållet. På hösten samma år gifte han sig med Clara Helena Roosval, dotter till kyrkoherden i Arby i Kalmar stift.

Vad var det då för ett arbetsfält Kallenberg tillträdde? De bägge församlingarna ligger i Oxie härad i den del av Skåne som brukar kallas Söderslätt. Församlingarna avgränsas i söder av Östersjön. Närheten till Malmö är i dag uppenbar, under det tidiga 1800-talet räknade man med en mil till stadens tullar. I norr gick landsvägen mellan Malmö och Trelleborg. Jordmånen består av lerjord och klimatet är för svenska förhållanden fördelaktigt. I lantmätaren Georg Gustafssons församlingsbeskrivning från 1855 nämns att man på prostgården kunde hitta "stora valnöträd, spalierade mullbärsträd och persikor, hvilka årligen bära frugt".²⁴ Bönderna i församlingarna ägnade sig i huvudsak åt spannmålsproduktion; boskapsskötseln spelade en klart underordnad roll. I likhet med många andra landsbygdssocknar gick befolkningsutvecklingen snabbt framåt: från 1820 till 1850 ökade antalet invånare med 36 procent, från 567 till 771 personer.²⁵ Bryter man ned dessa siffror framgår att framför allt Tabellverkets kategori "ogifta över 15 år" hade ökat.²⁶ Detta tyder på ett ökat antal tjänstehjon och/eller hemmavarande barn, vilket i sin tur tyder på ett ökande bondevälstånd.²⁷ De fattigas antal var begränsat.²⁸

24. Georg Gustafsson, *Tygelsjö och Västra Klagstorp på 1850-talet: en Sockenbeskrivning*, Arlöv 1934, s. 22.

25. Befolkningsstalen hämtade ur Oxie kontrakts prostarkiv, H2, Landsarkivet i Lund (LLA). Befolkningsutvecklingen ligger i paritet med rikets, se Carl-Johan Gadd, *Den agrara revolutionen 1700–1870*, Det svenska jordbrukets historia 3, Stockholm 2000, s. 187.

26. Denna kategori uppgick 1850 till 26 % av Tygelsjös befolkning. Andelen barn låg relativt konstant på 40 %. Se Oxie kontrakts prostarkiv, H2, LLA. Enligt den statistik som redovisats av Börje Harnesk kan man redan år 1800 räkna med att omkring 20 % av landsbygdsbefolkningen utgjordes av det ogifta tjänstefolket, se Harnesk 1990, s. 182.

27. För frågan om landsbygdens proletarisering, se Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Lund 1977.

28. Under perioden 1840–1844 bodde totalt 14 personer på fattigtugan, se Tygelsjö kyrkoarkiv, A1: 2, Malmö stadsarkiv (MSA).

I beskrivningar som berör församlingarnas liv under 1850- och 1860-talen finner man tecken som tyder på att bönderna här, som på många andra platser, tagit upp några av borgerskapets vanor. "Folket här sätter i allmänhet högt värde på vetande och det är förvånande, huru väl bönderne följa med sin tid i de för dem och för övrigt af allmännare intresse varande ämnen, som genom läsning inhemtas. Åtskilliga av åboarne hålla tidningar och flere af dem ega ock sin lilla boksamling."²⁹

Tygelsjö församling, som är mitt huvudsakliga intresse här, hade en yta av 2 540 tunnland. Innan enskifte genomfördes 1805 låg byn samlad söder om kyrkan, men på Kallenbergs tid var bebyggelsen spridd över hela socknen. På 1850-talet omfattade Tygelsjö 19 3/8 mantal. Förutom på majorsbostället (nr 17) och prästgården (nr 41), som båda omfattade ett helt mantal, hade hemmansklyvningen varit omfattande. När Gustafsson sammanställde sin beskrivning av församlingen fanns där 58 hemman. Dessutom fanns i församlingen fjorton så kallade gatuhus och därtill en fattigstuga. Sex mantal ägdes av utsocknes frälse, men den absolut största delen av församlingens jord bestod av rusthåll. Majorsbostället och prästgården synes vid tiden för undersökningen ha varit de enskilt största brukningsenheterna; den förstnämnda omfattande 116 1/2 tunnland medan prästgården omfattade 100 3/4 tunnland.³⁰ Trots att vissa avstyckningar varit så små som 24 4/100 kappeland, "bergar sig folket, äfwen på de smärre och minsta lotterne, ganska godt".³¹

Mycket tyder på att Kallenberg, som så många andra av de samtida ämbetsbröderna, mycket tidigt kom att verka i en anda av socialdisciplinering. Trots att han till en början synes ha varit nöjd med förhållandena i sin nya församling,³² påbörjade han redan efter ett par år en idog reformverksamhet. Det blev nu noggranna förhör i kristendomskunskap, strängare kyrkotukt och folkliga nöjen avskaffades med sockenmännens samtycke. Kallenberg var inte rädd för att dra sina församlingsbor inför myndigheterna om så krävdes.³³ I likhet med andra präster vid denna tid tog Kallenberg i med hårdhandskarna i ivern för sitt reformprogram.³⁴ Dock verkar det som om Tygelsjöprosten

29. Gustafsson 1934, s. 17.

30. Stistiken är hämtad från Gustafsson 1934, s. 54–56.

31. Gustafsson 1934, s. 23.

32. Se ämbetsberättelse för prosvitationen 1817 i Oxie kontrakts prostarkiv, Fllgb4, LLA.

33. Malmberg 1935, s. 56–58, 61–67.

34. Se också skildringar i Anders Jarlert, "Den kyrkliga gärningen", i Lars Aldén, Peter Aronsson & Lennart Johansson (red.), *Phénoménen Peter Wieselgren: smålänningen som blev historiker, präst och nykterhetsreformator i 1800-talets Sverige*, Växjö 2002, s. 162f.; Owe Samuelsson (red.), *Johan Ternströms levnadsminnen*, Lund 2004, s. 77–79, 113–121, 152–164. I Kristina Tegler Jerselius' avhandling

särskilt vurmade för bokspridningen inom församlingen. Bibeln blev under Kallenbergs tid allmän egendom. Flyttningslängden vittnar om att prosten under 1820-talets första år erbjudit nyinflyttade att direkt köpa en Bibel – dock var han inte alltid framgångsrik.³⁵ Men bokspridningen stannade inte vid Bibeln. Redan visitationsprotokollet för 1830 talar om att ett ”ymnigt förråd” av Johann Arndts *Den sanna kristendomen* återfanns inom församlingen, men även att Tygelsjöborna ägde skrifter av Luther, Pontoppidan, Fresenius och Schartau. Bouppteckningarna visar att Kallenbergs beskrivning inte var tagen ur luften. När Kjersti Nilsdotter, hustru till husmannen Nils Andersson,³⁶ avled 1849 talar de bevarade dokumenten sitt tydliga språk. Även ett hushåll som levde under relativt små omständigheter hade en för tiden inte föraktlig samling böcker. Bouppteckningen tar upp förutom två biblar, Luthers *Huspostilla*, Arndts *Sanna Kristendom*, Schartaus *Brev och Större katekes*, Fresenius’ *Nattvardsbok* samt Bergquists *Förklaringar till Nya testamentet*.³⁷

Det är givetvis en fälla att bara tolka Kallenbergs verksamhet i termer av en konservativ religiös reaktion – ett klerikalt försök att återuppygga ett samhälle som kanske aldrig funnits. I den nutida forskningen har det blivit allt tydligare att det tidiga 1800-talets väckelser och religiösa mobilisering uppvisade en blandning av moderna och förmoderna drag.³⁸ Denna beskrivning verkar stämma väl in på Tygelsjö under 1800-talets första hälft. Kallenberg strävade visserligen efter att återuppliva sockengemenskapen som en religiöst-sedlig storhet, men i denna strävan var han inte rädd att använda påtagligt moderna medel. Förutom att ha gjort upp med den traditionella kulturen verkar Kallenberg till exempel ha attackerat den kollektiva rotenattvardsgången och i stället uppmuntrat enskilda församlingsbor att delta i kommunionen när de kände sig manande.³⁹ Detta var ett tydligt individualiserande drag som i sig kan ha utsatt agrarsamhällets traditionellt kollektiva

möter vi en präst med en reformagenda snarlik Kallenbergs, men som var lång ifrån lika socialt framgångsrik; se Kristina Tegler Jerselius, *Den stora häxdansen: vidskepelse, väckelse och vetande i Gagnef 1858*, Uppsala 2003, s 229–264.

35. Se Tygelsjö kyrkoarkiv, B:1, MSA. För beslut om åtgärder för bibelspridning, se Sockenstämmo-protokoll, 5/8 1821, Tygelsjö kyrkoarkiv, KI:2, MSA.

36. Nils Andersson var orgeltrampare och under ett par år ledamot i Lunds missionssällskap. Han finns skildrad i Maria Kallenberg, *Livet i en skånsk prostgård på 1850- och 1860-talen*, Stockholm 1925, s. 26.

37. Oxie häradsrätts arkiv, FII 48, LLA.

38. Anders Jarlert, *Romantikens och liberalismens tid*, Sveriges kyrkohistoria 6, Stockholm 2001, s. 73f.

39. Bager 1871, s 13f.

former för påfrestningar. Kallenberg kom även under en period på 1830-talet att bli en entusiastisk förespråkare för den Wieselgrenska nykterhetsrörelsen. Om vi får tro statistiken, kom i princip varje person inom hans båda församlingar att avlägga nykterhetslöfte⁴⁰ – ett tecken så gott som något på Kallenbergs förmåga att mobilisera och skapa allianser med allmogen.⁴¹

Missionssällskapets insteg i Tygelsjö socken, som jag nu går över till att tala, bör ses som ännu ett led i denna reformverksamhet.

Det tidiga missionsintresset i Tygelsjö

Det är kanske föga förvånande att en man med Kallenbergs herrnhutiska bakgrund tidigt skulle komma att bli engagerad för ”hedningarnas omvändelse”. Redan 1824 hade han lyckats övertyga sockenstämman om att en del av de medel som insamlats till bibelinköp, nu överflödiga, i stället skulle anslås till ”Brödraunitetens missionsanstalt”. Kopplingen mellan den lokala reformaktiviteten och det yttre missionsintresset blir här tydlig i form av ett direkt ekonomiskt samband.⁴² Dessa utbetalningar upprepades ett par gånger under 1820-talet och tidigt 1830-tal.⁴³ Det var dock inte förrän Svenska Missionssällskapet bildats 1835 som vi kan tala om ett mer organiserat och regelbundet sammanskott från församlingen för missionens sak. Möjligen kan Kallenbergs familjeförhållande ytterligare ha stärkt hans vilja att stödja detta filantropiska arbete. Under hösten 1831 dog hans första hustru, Clara Helena. Ett år senare var han gift med Sophia Margareta Weduwar. Hon kom från en familj med starka band till Evangeliska sällskapet. Fadern, officer och godsägare i norra Småland, var redan under 1810-talet ledamot i ovan nämnda sällskap.⁴⁴

Redan i september 1835 framgår det av *Svensk Missions-Tidning* att invå-

40. Statistiken finns återgiven i Jansson 1985, s. 150f. Lennart Johansson har på ett övertygande sätt visat på sockenstämmans betydelse för de kollektiva nykterhetslöftena, se Lennart Johansson, ”Nykterhetsaposteln och sedesreformatorn”, i Aldén, Aronsson & Johansson (red.) 2002, s. 184. Bager hävdar att Kallenberg, när nykterhetslöften skulle ingås i hans församlingar, räknade upp ”alla personer efter husförhörslängden med tillfrågan, om de fritt och otvunget wille åtaga sig dessa förbindelser”; Bager 1871, s. 19.

41. Det är givetvis ett misstag att enbart betrakta agrarbefolkningen som objekt i dessa reformeringssträvanden. Det tidiga 1800-talet kom också att kännetecknas av ett visst mått av självreformer.

42. Man kan fundera över om missionsintresset var förenligt med det sparsamhetsideal som ofta framfördes i den samtida debatten. För missionens tillskyndare var motsättningen nog skenbar; missionen blev ännu ett nyttigt objekt på vilket befolkningen kunde spendera sitt välstånd.

43. Malmberg 1935, s 104f.

44. *Förteckning på Evangeliska sällskapets ledamöter, ifrån början af 1809 till slutet af 1814*, Stockholm 1815, s. 19.

narna i Tygelsjö – i likhet med ett flertal intelligande församlingar: Fosie, Lockarp, Gessie och Eskilstorp – beslutat att årligen bidra med medel till det nybildade sällskapet. Redan i juninumret för 1835 återfinner vi uppgifter om det första sammanskottet från Tygelsjö och Klagstorp.⁴⁵ I marsnumret året efter hittar vi en mer detaljerad redovisning av insamlade medel i Tygelsjö. Detta år hade man vid "offerdagen" samlat in dryga 66 riksdaler. Ett antal personer hade dessutom bidragit med särskilda gåvor, från en till tre riksdaler. Vad som är intressant i denna grupp är att vi här återfinner ett inte så litet antal personer vilka tillhörde agrarsamhällets lägre sociala skikt. Tolv av totalt femton människor i denna sammanställning benämns piga eller dräng; den kvinnliga delen är klart överrepresenterad. Det är givetvis troligt att flera av dessa egentligen inte tillhörde landsbygdsproletariatet – även söner och döttrar till förmögna bönder kunde vid denna tid räkna med att få ta tjänst vid en annan gård under en begränsad period av livet som en del av sin utbildning. Likväl återfinner vi i denna grupp ett par personer, som exempelvis pigan Elna Christensdotter,⁴⁶ som hade små möjligheter att klättra på lokalsamhällets sociala steg. Därutöver har inte mindre än sju Tygelsjöbor, förutom prosten och prostinnan, erlagt ledamotsavgift.⁴⁷ Ett likartat mönster – redovisning av ett kollektivt offer, några individuella gåvor, samt en lista över personer som erlagt avgiften för ledamotskap – går att skönja i redovisningarna under de nästföljande åren.⁴⁸

Vilka var det som, tillsammans med prostparet, beslutade sig för att inträda som ledamöter i Missionssällskapet? En rimlig hypotes torde vara att dessa representerade en elit i lokalsamhället; en grupp män som förväntades ta ett särskilt ansvar i sedliga och religiösa frågor. Finns det några tecken i materialet som kan stödja detta antagande? Ser man på de tio personer som ingick som ledamöter under de två första åren verkar det finnas visst fog för antagandet. Det första man lägger märke till är att enbart män återfinns på listan under dessa tidiga år. De kvinnliga ledamöterna ökade i antal först från och med 1846. Den sociala spridningen är tydlig, från de mest välbeställda till de obesuttna. Fem av männen kan direkt knytas till bondeklassen – här återfinns också de båda kyrkvärdarna.⁴⁹ Utöver denna grupp återfinner vi

45. *Svensk Missions-Tidning*, juni 1835, Bihang.

46. Denna kvinna, "Kyrk-Elna", återfinns även hon i Kallenberg 1925, s. 51.

47. *Svensk Missions-Tidning*, mars 1936, s. 24.

48. Den detaljerade redovisningen av gåvor från Tygelsjö upphör tyvärr redan under 1830-talet.

49. Tygelsjö kyrkoarkiv, A1:2, MSA.

församlingens skollärare, Lars Larsson, tre drängar och en hantverkare, Jeppa Jönsson, i sammanställningen över ledamöter.

Gruppen drängar är av särskilt intresse. Vilka var drängarna Nils Andersson, Per Larsson och Ola Olsson? Tillhörde de den grupp unga män som med tiden skulle tillträda hemman? Eller tillhörde de det mer permanenta landsbygdsproletariatet? Hur hade de i så fall fått råd att betala ledamotsavgiften? Av redovisningen för 1836 framgår att Ola Olsson tjänade som dräng hos bonden Swen Olsson, som även han detta år gick in som ledamot i Missions-sällskapet.⁵⁰ Av husförhörslängden framgår att det fanns en Nils Andersson och en Per Larsson som båda arbetade som drängar i prästgården.⁵¹ Den ende av dessa män som med säkerhet kan knytas till den obesuttna gruppen är Nils Andersson. Vi möter här för första gången ett mönster som kommer att bli tydligt under framför allt 1840-talets senare hälft. En stor del av de mäniskor som inträdde som ledamöter i missions-sällskapen, och som tillhörde de yngre tjänstehjonerna eller de proletariserade samhällsskikten, kan på något sätt knytas till prästgården, till kyrkobetjäningen eller i några enstaka fall till andra välbeställda invånare med ett tydligt missionsintresse.⁵²

Lunds Missionssällskap gör entré

Av redovisningarna i *Svensk Missions-Tidning* framgår att antalet Tygelsjöbor som blev ledamöter i Missions-sällskapet sakta ökade under tidsperioden 1838–1844. Förutom prostparet uppgick antalet ledamöter i församlingen 1844 till femton.⁵³ Även nu var det en socialt spridd skara som anslöt sig till Svenska Missionssällskapet.⁵⁴ Under dessa år möter vi också den första kvinnan från bondeskiktet, Sissa Andersdotter, som blev ledamot i Missions-sällskapet.⁵⁵ Detta är i sig intressant. Fanns det något som skilde denna kvinna

50. *Svensk Missions-Tidning*, mars 1836, s. 23.

51. Tygelsjö kyrkoarkiv, A1:2, MSA.

52. Så var fallet med Pehr Nilsson som tjänade som dräng hos Truls Persson som 1844 inträtt som ledamot i SMS. Se Tygelsjö kyrkoarkiv, A1:4, MSA. Ett liknande mönster återfinns även i Cecilia Wejryd, *Läsarna som brände böcker: Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige*, Uppsala 2002, s. 75–79.

53. *Svensk Missions-Tidning*, april 1844, Bihang. Med andra ord var nästan 17 % av dem som detta år betalade sin ledamotsavgift till SMS skrivna i Tygelsjö församling!

54. Bland de totalt elva personer som någon gång under denna tidsperiod inträdde som ledamöter återfinns vi två husmän (av dessa var en bosatt på prästgårdens marker), en hantverkare och en yngre dräng, Swen Jeppson, som sedan tillträdde ett hemman i församlingen. Övriga kan kopplas antingen till kyrkobetjäningen eller till bondeskiktet. För ledamöterna, se *Svensk Missions-Tidning*, april 1840, Bihang; s. st., april 1843, Bihang. För den lokala informationen, se Tygelsjö kyrkoarkiv, A1:2, MSA.

55. Prostinnan Kallenberg hade givetvis varit ledamot ända sedan starten 1835.

från hennes medsystrar och som kan ha haft betydelse för hennes beslut att bli ledamot av Missionssällskapet? Det första vi lägger märke till är att hon i gåvoredovisningen uppträder som "änka". Detta kan ha avgörande betydelse eftersom änorna i den traditionella agrara kulturen hade långt större befogenheter än de gifta kvinnorna. Hon förestod nu hushållet och kunde även offentligt agera som dess representant. Det är möjligt att det var just denna position som gjorde det möjligt för henne att ta sig in på detta hittills så manligt dominerade område. Sissa Andersdotter är intressant även i fortsättningen eftersom hon redan 1841 gifte om sig med Swen Jeppsson, som 1839 inträtt som ledamot i Missionssällskapet.⁵⁶ Paret brukade sedan ett hemman på de förenade mantalen 10&12. Hon fortsatte efter vigseln att, tillsammans med sin man, vara ledamot i Missionssällskapet. Fram till år 1847 var hon den enda kvinnliga representanten för sitt sociala skikt.

År 1846 avlöstes den långsamma tillväxten i antalet ledamöter av en explosionsartad expansion. I oktober 1845 stiftades "Missions-Sällskapet i Lund" eller Lunds Missionssällskap, som det här kommer att kallas.⁵⁷ Sällskapets mål var framför allt att upprätta ett "missionsinstitut" under den före detta missionären Peter Fjellstedts ledning. Detta institut skulle ansvara för utbildningen av svenska missionärer och att sända ut dessa till något lämpligt missionsfält. Eftersom man från början ställde krav på akademisk teologisk utbildning för att bli antagen som elev, var utbildningsanstalten endast öppen för män. Bakom detta tidiga engagemang låg en relativt utbredd kritik mot Missionssällskapet i Stockholm: hur kunde ett missionssällskap bara ägna sig åt att samla in pengar utan att sända ut egna missionärer? Det fanns även en underström av luthersk konfessionalism i denna kritik. Till skillnad från den många gånger pan-protestantiska missionsrörelsen skulle Lunds Missionssällskap verka för att "dana unga Svenska män till Missionärer efter vår Kyrkas trosläror, för att sedan utsända dem i hedniska länder".⁵⁸ Detta citat visar också på det drag av nationalism och nationell stolthet som tidigt gick genom sällskapet. Lunds Missionssällskap skulle vara svenskt och det syftade till att mobilisera en större del än tidigare av befolkningen för missionens sak. Fjellstedt skev mot slutet av maj 1844 till Peter Wieselgren att "om Sverige, om Svenska Kyrkan började en mission för egen räkning, kunde

56. *Svensk Missions-Tidning*, april 1839, Bihang.

57. Anmälan i *Svensk Missions-Tidning*, december 1845, s. 89-91; Sundkler 1937, s. 175-224.

58. *Svensk Missions-Tidning*, augusti 1845, s. 57.

vi då icke hoppas [sic] mera enighet, mera allmänt deltagande, mera värme för saken”.⁵⁹ ”Lunds Missionssällskap skulle vara ett kyrkans organ”, har Bengt Sundkler mycket riktigt påpekat, ”och det skulle egentligen blott göra tjänst interimistiskt, i väntan på kyrkans eget initiativ.”⁶⁰ Den relativt exklusiva associationstanken hade här smält samman med en nationalkyrkotanke.

Det verkar sannolikt att denna kursändring också låg bakom den ändrade ledamotsavgiften. Det var betydligt mindre kostsamt att vara ledamot i Lunds Missionssällskap än i Svenska Missionssällskapet – två riksdaler jämfört med fem riksdaler. Denna förändring, som är helt förbisedd i den tidigare forskningen, kom att få avgörande konsekvenser på lokalplanet.⁶¹ Från 1844 till år 1846 formligen exploderade antalet ledamöter i Tygelsjö församling. Från 15 ledamöter i Svenska Missionssällskapet år 1844 växte antalet till 27 ledamöter i Lunds Missionssällskap 1846. Den snabba utvecklingen fortsatte under de två nästkommande åren (37 ledamöter 1847 och 44 ledamöter 1848), för att avstanna något 1849 (46 ledamöter). Siffrorna blir än mer imponerande om man har i åtanke att många personer valde att bara erlägga ledamotsavgift vartannat år. Vilka var det då som stod upptagna i ledamotsförteckningen under toppåret 1849? Genom en jämförelse gentemot befolkningsunderlaget inom det tillämpliga åldersspannet finner man att bonde-skiktet var klart överrepresenterat. Inom åldersgruppen över 15 år representerade bönderna och deras hustrur cirka 27 procent, medan inte mindre än 59 procent av ledamöterna kan hänföras till detta skikt. Trots bondedominansen är det fortfarande påfallande få kvinnor som i ledamotsförteckningarna betecknas ”åbohustru”.⁶² Materialet från Tygelsjö verkar alltså ge dåligt stöd åt Andreas Marklunds iakttagelse att bondehustrun redan under 1830-talet tagit över ett ”moraliskt ledarskap”, implicit även ett religiöst, i hushållet.⁶³ Den rent obesuttna gruppen var fortfarande relativt välrepresenterad; hantverkarna intog här en särställning (13 % av ledamöterna, 8 % av befolk-

59. Citerat i Sundkler 1937, s. 181.

60. Sundkler 1937, s. 185.

61. Det är rimligt att tänka sig att detta ökade sedlighetsnit, som missionsintresset skall ses som ett uttryck för, också kan kopplas samman med socknarnas ökade ansvar för de lottlösa i och med fattigvårdsförordningen 1847.

62. År 1849 är endast en ”åbohustru” antecknad som ledamot. Åren 1845–1849 finner vi totalt fem kvinnor upptagna i ledamotsförteckningen: Sissa Andersdotter, Bengta Andersdotter, Boel Jönsdotter, Hanna Månsdotter och Marna Månsdotter. Av dessa var det endast Bengta Andersdotter som ensam inträtt i Lunds Missionssällskap.

63. Se Marklund 2004, s. 67.

ningen över 15 år).⁶⁴ Utöver denna grupp är det framför allt äldre tjänstefolk och husmän med en klar koppling till prästgården som möter här.⁶⁵ Trots den minskade avgiften för ledamotskapet är det givetvis sannolikt att prostparet självt hade lämnat särskilda bidrag till dessa personer; en piglön på mellan 20 och 30 riksdaler om året, och en dränglön på 80, lämnade litet utrymme för denna typ av expenser.⁶⁶ Det är lätt att tänka sig att tjänstehjonen på prästgården känt sig tvingade att medverka i prostens och prostinnans religiösa projekt. Det kan rentav vara så att prostparet månade om att anställa andligt intresserade i sitt hushåll. Likväl skall man inte överdriva Kallenbergs framgång i att rekrytera sitt tjänstefolk till Lunds Missionssällskap. Tre ledamöter kan tyckas vara en hög siffra, men man får då inte glömma bort att det var totalt 30 personer som tjänade vid prästgården under det sena 1840-talet och bland de yngre verkar framgången ha varit minst sagt begränsad.⁶⁷

Exit Kallenberg

Efter mer än 30 år i församlingen avled Kallenberg i september 1849. I Ebbe Gustaf Brings likpredikan lyfts Kallenbergs stora betydelse för församlingen fram: "Flera av eder hava ingen tid att minnas, då ej han var deras fostrare, undervisare, ledare. Det bästa som andligen och timligen har kommit eder till del, det har, på ett eller annat sätt, genom hans hand blivit eder tilldelat".⁶⁸ I Gustafssons församlingsbeskrivning, färdigställd endast sex år efter

64. Redan under 1836 hade sadelmakaren Jeppa Jönsson inträtt som ledamot i SMS. Bland de hantverkare som tog samma steg under 1840-talet återfinns vi smederna Lars Borgström och Adolf Skånberg, skomakaren Lars Larsson, sadelmakaren Per Pettersson och skomakaren Ola Persson. Samtliga dessa män var gifta, men av deras hustrur var det endast Skånbergs hustru, Marna Swensdotter, som inträdde i Lunds Missionssällskap. I församlingen fanns totalt 19 hantverkare, tre av dessa levde som ogifta.

65. Barnmorskan Bengta Persdotter levde inhyses på prästgården och inträdde 1847 i Lunds Missionssällskap. I någon mån gäller detta resonemang även Nils Andersson som levde som husman i gatuhuset nr 42. Genom att tjäna som kyrkans bälgtrampare hade han givetvis en särskild koppling till prästhushållet. Husmannen med samma namn i gatuhus nr 36 hade redan tidigare inträtt i SMS då han var i tjänst på prästgården. Även pigan Bengta Andersdotter kan ha haft en särskild relation till prästhushållet. År 1846 inträdde hon som ledamot i Lunds Missionssällskap; hon bodde då i gatuhus nr 25. Fyra år senare fick hon anställning på hemmanet nr 20, där vice pastor Henriksson var bosatt sedan 1847; Tygelsjö kyrkoarkiv, AI:4, MSA. För Nils Henrikssons liv, se Carlberg, *Lunds stifts herdaminne*, 1948, s. 301–303.

66. Gustafsson uppger att lönen för en dräng under 1850-talet låg någonstans mellan 50 och 100 riksdaler. Gustafsson 1934, s. 19. Se också Kallenberg 1925, s. 50.

67. Pigorna Karna Jönsdotter, Elna Christensdotter samt drängen Jeppa Andersson var alla bosatta på prästgården. I samtliga fall var de vid inträdet över 40 år; se Tygelsjö kyrkoarkiv, AI:4, MSA. Tre av de drängar som står upptagna i ledamotsförteckningarna under 1840-talet har inte med säkerhet kunnat identifieras i kyrkböckerna.

68. Citerat i Malmberg 1935, s. 151.

Kallenbergs bortgång, står det att "hela församlingen anlade sorgdrägt efter honom vid hans död, som om det varit en deras nära anhörige".⁶⁹ I LUKA-uppteckningarna från Tygelsjö, de flesta gjorda under 1940-talet, återkommer Kallenbergs namn flitigt. Han var en av de stora och fruktade i den lokala muntliga historien. Att många av de andliga ideal han hade värnat om då ännu levde kvar är tydligt i valet av postillor som lästes av "de gamle".⁷⁰

Vad hände med missionsintresset i församlingen efter Kallenbergs död? Hade han lyckats skapa ett varaktigt engagemang för missionstanken? Eller föll allt samman som ett korthus utan hans ledning? Till en början verkar ingenting ha hänt. För år 1850 kan man se en svag nedgång i antalet ledamöter i Lunds Missionsällskap och i sammanräkningen av gåvorna från församlingen har totalsumman minskat något jämfört med föregående år.⁷¹ Samma mönster upprepar sig de nästföljande åren.⁷² Men år 1854 var situationen plötsligt en annan; antalet ledamöter föll dramatiskt och så också gåvorna från församlingen. Femton ledamöter rapporterades in för detta år och den sammanlagda mängden gåvor från båda församlingarna uppgick nu endast till dryga 73 riksdaler.⁷³ Vad berodde detta på?

Av redovisningarna i *Lunds Missions Tidning* framgår det att efter Kallenbergs bortgång trädde församlingens kantor in som den som samordnade insamlingen.⁷⁴ Men det är förmodligen inte kantorns aktiviteter som förklarar detta plötsliga brott. Inte heller verkar Margareta Sophia Weduvars avflyttning från församlingen under de första månaderna av 1851 ha inneburit några dramatiska förändringar. Likväl behöver vi än en gång vända blicken mot församlingens prästmän. En ny ordinarie kyrkoherde för församlingen utsågs inte förrän 1854. Den man som då anlände, Johan Ernst Rietz, delade av allt att döma inte företrädarens engagemang för missionen. Han står visserligen bland sällskapets ledamöter i Tygelsjö, men det är värt att lägga märke till att hans hustru aldrig tog detta steg.

Var det då som stod kvar som ledamöter i Lunds Missionsällskap 1855? I förteckningen över ledamöter är böndernas dominans total. Därutöver återfinns en lantbrukarhustru, Hanna Månsdotter, som intressant nog var född i Malmö, upptagen som ledamot. De obesuttna i församlingen represen-

69. Gustafsson 1934, s. 49.

70. LUKA, uppteckningar 82, 659, 2386, 3540.

71. *Lunds Missions Tidning*, maj 1850, Bihang.

72. *Lunds Missions Tidning*, oktober 1851, Bihang; s.st., november 1853, Bihang.

73. *Lunds Missions Tidning*, november 1854, Bihang.

74. *Lunds Missions Tidning*, maj 1850, Bihang.

teras endast av smeden Lars Borgström.⁷⁵ Det för oss tillsynes paradoxala har alltså inträffat, att när den av allt att döma auktoritära prästmannen inte längre aktivt engagerade sig i det lokala associationsväsendet upphörde tendenserna till spridning med avseende på klass och kön. Med andra ord: när vi kan skymta de första tecknen på ett "förenings- och folkrörelseverige" har den lokala manliga bondeeliten definitivt tagit kommandot över missionsrörelsen i Tygelsjö.

Avslutande diskussion

Undersökningen visar hur engagemanget i missionsällskapen i Tygelsjö allt mer blev en angelägenhet för de besuttna. Bönderna, som representerade såväl den symboliska som den ekonomiska makten i lokalsamhället, kom att bli allt mer dominerande i ledamotsförteckningarna. Parallellen till missionsällskapen på den nationella nivån är här tydlig. Associationen skulle vara ledd av samhällets elit, vilken skulle övervaka det harmoniska skapandet av en ny samhällsordning. Vad som är mer överraskande är det låga kvinnliga deltagandet. Redan 1844 var 35 procent av de årsbetalande ledamöterna i Svenska Missionsällskapet kvinnor.⁷⁶ Varför var inte bondhustrurna i Tygelsjö lika benägna som sina borgerliga systrar att ta detta steg? Hade bondhustrurna svårare att utvidga sin privata sfär? Var deras, ofta betungande, plikter mer knutna till "huset" och därför svårare att på detta sätt förändra? Eller bidrog avsaknaden av en exklusivt kvinnlig "fruntimmersförening" av den art som i städerna verkar ha befrämjat det kvinnliga engagemanget till att missionsrörelsen förblev en manlig syssla i Tygelsjö?⁷⁷ Under alla omständigheter är diskrepansen viktig att uppmärksamma även på ett mer teoretiskt plan. Trots att kategorierna "offentligt" och "privat" kan överföras på agrarsamhället betyder det inte att de bar på samma logik som i mer borgerliga sammanhang. Detta blir tydligt framför allt när vi fokuserar på kvinnornas situation. Medan borgerskapets kvinnor skickligt kunde utnyttja sin roll i den privata sfären för att utvidga sitt inflytande, låter sig inte detta resonemang utan vidare överföras på kvinnorna från bondeskiktet.

75. *Lunds Missions Tidning*, november 1855, Bihang.

76. Statistik sammanställd från *Svensk Missions-Tidning*, februari 1844, Bihang; s.st., april 1844, Bihang; s.st., juni 1844, Bihang; s.st., augusti 1844, s. 64; s.st., oktober 1844, Bihang; s.st., december 1844, Bihang.

77. Lekfolkets egna aktiviteter för missionen verkar ha varit begränsade; Kallenberg var exempelvis den ende som prenumererade på *Lunds Missions Tidning*, se Handlingar rörande Lunds missionsällskap, Förteckning över prenumeranter, Lunds universitetsbiblioteks arkiv.

Att förvänta sig att landsbygdsproletariatet skulle inta en mer framträdande position, som de ofta gjorde i samtida väckelser,⁷⁸ i en organisation som byggde på fastställda avgifter och ett stort mått av paternalistisk ledning är förstås naivt. Likväl är det här viktigt att lyfta fram prästens förmåga att gå över de sociala barriärerna i lokalsamhället. Det är en av undersökningens kanske viktigaste och mest överraskande slutsatser att prästens aktiva arbete för ledamotsrekryteringen medförde större social spridning. Det är först i och med Rietz' ankomst som vi på allvar kan tala om att missionsintresset blev en, i det närmaste, exklusiv bondeangelägenhet. Vi har sett hur Kallenberg i viss mån förmådde sina tjänstehjon att bli ledamöter i Lunds Missions-sällskap; han verkar därvidlag ha utgått från den hushållstanke som var vanlig i många tidiga väckelsekretsar. I endast ett fåtal fall har vi sett att en bonde förmått en av sina drängar att ta detta steg. Det kan därför ha funnits ett visst mått av konflikt mellan Kallenbergs mer inklusiva sociala vision och den mer elitistiska som bondeklassen i Tygelsjö företrädde.⁷⁹ Var bönderna intresserade av att den obesuttna klassen gick in som ledamöter i missions-sällskapen? Skulle det ha minskat den sociala prestige de vann genom sitt ledamotskap? Den hastiga minskningen av antalet ledamöter från bondeskiktet verkar tala mot denna hypotes. Om ledamotskapet i missionssällskapet var en spelbricka som användes för att stärka böndernas självbild verkar det otroligt att de skulle ha varit så snara att lämna denna position. Likväl är det tveksamt om denna tolkning gör rättvisa åt de lokala förhållandena. Det är i stället sannolikt att ledamotskapet i sig förlorade sin roll som social markör när församlingens kyrkoherde inte längre delade detta intresse. Mot mitten av 1800-talet var det kanske inte prästerskapets kraftiga påtryckning eller frånvaron av en sådan som förklarar uppgångar och nedgångar i statistiken över ledamöter, utan just den sociala status som de kunde ge åt ledamotskapet. Denna iakttagelse kan också ge en förklaring, bortom den rent ekonomiska, till den explosionsartade uppgången av ledamöter i Tygelsjö under det sena 1840-talet. För till en lägre kostnad nådde man nu samma socialt prestigefyllda position som innan.

Även om materialet egentligen inte tillåter den här typen av spekulationer kan man inte låta bli att undra över landsbygdsproletariatets egen syn på sin medverkan i missionssällskapen. Vad innebar det att de kunde gå med i

78. För en forskningsöversikt, se Jarlert 2001, s. 302; Sanders 1995, s. 149–152.

79. I en kommande undersökning hoppas jag kunna återvända till prästerskapets sociala roll i agrarsamhällets omvandling.

samma gemenskap och på samma villkor som sina husbönder och rentav församlingens kyrkoherde? Kan man i de beslut som dessa människor tog rentav finna ett medvetet svar på den allt mer ojämlika ordningen på landsbygden? Gruppen hantverkare verkar här vara av särskilt intresse. Vad var det som gjorde att denna grupp människor var så benägna att gå in som ledamöter i Lunds Missionsällskap? Spreds intresset dem emellan genom deras inbördes relationer? Eller kan det finnas förklaringar som går utöver rent lokala förhållanden? Materialet tillåter inte någon djupare analys, men det är ändå av intresse att föra in en jämförelse från den internationella litteraturen. I forskningen om den evangelikala väckelsen, med vilken missionsintresset i Sverige delade många kännetecken, har man pekat på kopplingen mellan det förnyade religiösa intresset och ett socialt avancemang.⁸⁰ För att citera David W. Bebbington: "Evangelical religion, as many commented at the time, was itself an avenue of upward social mobility."⁸¹ Religionen blev en del i en strategi som syftade till en rörelse uppåt i samhället. I forskningen har man också påpekat att denna strävan blev mest synlig bland hantverkarna.⁸² Även om vi här bara kan spekulera, är det likväl fullt möjligt att detta är en del av förklaringen till att hantverkarna – och andra företrädare för landsbygdsproletariatet – beredvilligt gav missionsrörelsen sitt stöd.

80. Skandinavisk socialhistoriskt orienterad väckelseforskning har i allmänhet förbigått frågan om kopplingen mellan tendenser till socialt avancemang och en förnyad religiös aktivitet. Ett alltför vidlyftigt användande av klassbegreppet, ofta i avsaknad av ett tydligt mikroperspektiv, verkar ha medfört att forskningen dåligt uppmärksammat de personliga ambitionerna inom ramen för det allt mer stratifierade samhället. Den i och för sig riktiga iakttagelsen, att gränserna på landsbygden blev *de facto* allt mer oöverstigliga, betydde inte att människor ur de lägre skikten saknade egna ambitioner. Ett lysande undantag utgör dock Sanders 1995.

81. D. W. Bebbington, *Evangelicalism in modern Britain: a history from the 1730s to the 1980s*, London 1989, s. 111. Det är värt att påpeka att kolportörer inom det evangelikalt influerade EFS rekryterades just från de lägre skikten i agrarsamhället, se Stefan Gelfgren, *Ett utvalt släkte: väckelse och sekularisering – Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen 1856–1910*, Skellefteå 2003, s. 85.

82. A. D. Gilbert, *Religion and society in industrial England: church, chapel and social change, 1740–1914*, London 1971, s. 63. Hantverkargruppens särställning uppmärksammas också i James Obelkevichs banbrytande studie av engelsk landsbygdsreligion, se dens., *Religion and rural society: South Lindsey 1825–1875*, Oxford 1976, s. 202.

Summary: A bourgeois association in an agrarian community.
A micro-study of the missionary revival at Tygelsjö, c. 1835–55

In early-nineteenth-century Sweden the association emerged as a new form of organization. As numerous scholars have pointed out, these new bodies, which aimed at the reorganization of society, appeared mostly within bourgeois circles. Only on rare occasions did the rural population become directly involved in the inner life of these bodies. Yet, there were exceptions to this rule. Numerous members of the Swedish Missionary Society, and later of the Lund Missionary Society, were recruited from Tygelsjö, a rural parish in the southernmost part of Sweden. This article is a micro study of the social position and gender of the people who entered the missionary societies from this small community. Even though this article argues that the difference between bourgeois and rural communities should not be exaggerated, the people of Tygelsjö deviated from the national norm. First, whereas associations tended to attract a significant degree of female participants in bourgeois environments, the missionary revival at Tygelsjö was exclusively a male affair. This difference is explained by the rural idea of the household and by the lack of female auxiliaries to the missionary societies. Secondly, in an urban environment the associations were by and large the concern of the prosperous. Surprisingly, it was not until the latter half of the 1850s that the land-owning segment became dominant among the Tygelsjö supporters of the missionary societies. This pattern can be explained with reference to clerical participation in, and support of, the missionary bodies. The active intervention by the vicar actually appears to have contributed towards making membership in these associations more widespread. When that encouragement ceased in the early-1850s, the prosperous class became dominant.

Keywords: association, public arena, rural society, modernization, gender, revivalism, clergy